

Ἡ ἀξιοπιστία τοῦ Σλήμαν ὡς πηγῆς ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφικῶν πληροφοριῶν

† Εὐαγγελία Πρωτονοταρίου - Δειλάκη

Ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἑρρίκου Σλήμαν ἦταν ἐντό-
νως ἀκτινοβόλος, πολυσχιδῆς καὶ πολύπλευρος.
Ἡ περιπέτεια καὶ ὁ κίνδυνος φαίνεται ὅτι ἀσκοῦσαν
ιδιαίτερη ἔλξη ἐπάνω σ' αὐτόν. Ἴσως, κύριο χαρακτηρι-
στικό του νὰ ἦταν αὐτό: ἢ μὲ κάθε τρόπο πρόκληση τῆς
μοίρας του καὶ ἢ μὲ κάθε τρόπο προσπάθεια γιὰ τὴν
ἐπιτυχία τῶν σκοπῶν του, γιὰ τὴν εὐόδωση τῶν ἔργων
του, γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν στόχων του.

Γιὰ τὴν ἀνθρώπινη διάσταση τοῦ Ἑρρίκου Σλήμαν,
γιὰ τὴν ὑπομονὴ καὶ τὴν ἐπιμονή του, τὸν τρόπο ποῦ
ἀντιμετώπιζε καταστάσεις, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ συνολικὸ
ἔργο του, νομίζω ὅτι ἄλλοι εἶναι ἀρμοδιότεροι ἐμοῦ νὰ
μιλήσουν καὶ ἤδη τὸ ἔπραξαν ἐν πολλοίς. Ἐγὼ δὲ πε-
ριορισθῶ στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς προσωπικῆς ἐμπειρίας
μου ἀπὸ τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν ἴδιον ἔργο γιὰ τὶς
Μυκῆνες.

Ὁ ἴδιος ἔχει ἤδη κατηγορηθεῖ καὶ ἐπαινεθεῖ πολ-
λαπλῶς. Μιὰ ἀπὸ τὶς σαφέστερες θέσεις εἶναι αὐτὴ τοῦ
Dickinson στὸ *The Origins of Mycenaean Civilization*.
Ὁ Dickinson πιστεύει ὅτι ὁ Σλήμαν κάτω ἀπὸ τὴν
καταφανῆ πίστη του ὅτι οἱ ἐνταφιασμένοι στοὺς τάφους
ποῦ ἀνέσκαψε στὶς Μυκῆνες νεκροὶ εἶχαν συγχρόνως
ἀποθάνει καὶ ταφεῖ, ἀπέκρυψε στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνη-
γοροῦσαν μὲ τὴν ἀντίθετη ἄποψη. Ἡ μάλλον παρέ-
βλεψε τέτοια στοιχεῖα ἴσως καὶ χωρὶς πρόθεση.

Ἦταν ὁ Ἑρρίκος Σλήμαν πίστευε πράγματι ὅτι οἱ
ταφῆς ὄχι μόνον ἐντὸς τοῦ τάφου, ἀλλὰ καὶ περισσό-
τερόν του ἐνδὸς ἦσαν σύγχρονες εἶναι προφανῆς ὄχι μόνον
ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι συγκεκριμένος σκοπὸς τὸν ἔφε-
ρε ὡς ἀνασκαφέα στὶς Μυκῆνες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι
ἐθεώρησε περαιωθεῖσα τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ λεγόμενου
«Κύκλου Α'» ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν ἀτόμων, ποῦ
συγκέντρωσε τοῦ ἐφάνη ἐπαρκῆς γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῶν
θεωριῶν του. Ἦδη ὁμοίως ὁ ἴδιος εἶχε τὶς γνώσεις, τὴν κά-
ποια θεώρηση τῶν πραγμάτων καὶ ἦταν σὲ θέση νὰ
ἀφομοιώσει κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο αὐτά, ποῦ ἔφθα-
σαν ἀνασκαφικῶς στὰ χέρια του.

Ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Σλήμαν στὶς Μυκῆνες
καὶ τὰ στοιχεῖα ποῦ δίδονται στὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο δημοσιευ-

μένο ὑλικὸ δὲ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἀκόλουθα.

Κάθε προσέγγιση πρὸς τὸ ἐν Μυκῆναις ἔργο τοῦ
Σλήμαν πρέπει νὰ γίνεται λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τοῦ
χρόνου καὶ τοῦ χώρου κατ' ἀρχήν. Τῶν γενικωτέρων
καταστάσεων καὶ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ποῦ ἐπικρατοῦ-
σαν ὄχι μόνον σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ
καὶ στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Γιὰ τὶς συνθηκῆς τὶς ἀνασκαφικῆς καὶ τὸ ὑπάρχον
δυναμικὸ γιὰ τὴν κάλυψη τῆς ἀνασκαφῆς νομίζω ὅτι δὲν
χρειάζεται σχολιασμός. Πιστεύω ὅτι, τηρουμένων τῶν
ἀναλογιῶν, ὅλοι οἱ συνάδελφοι ἀρχαιολόγοι παλαιό-
τεροι καὶ νεώτεροι, ἔχουμε καταλήξει σὲ ἀρκετὰ δύσκο-
λες ἀνασκαφικῆς συνθηκῆς, ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν
εὐκόλα νὰ κατανοήσουμε τὶς συνθηκῆς ποῦ ἀντιμε-
τώπιζε πρὶν ἑκατὸν εἴκοσι καὶ πλέον ἔτη ὁ πρόσκοπος
ἀνασκαφεὺς στὶς Μυκῆνες. Ἄλλως τε, ὁ ἴδιος περιγρά-
φει σαφέστατα καὶ τὶς συνθηκῆς καὶ τὸ πλῆθος ποῦ συ-
νέρεε ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν Ἀργολίδα ἀλλὰ καὶ πέραν
αὐτῆς γιὰ νὰ ἰδεῖ τὰ ὅσα θαυμαστὰ ἐλάμβαναν χῶραν
(καλὴ ὥρα στὰ Ἀνεμόσπηλια).

Μέσα στὴ γραφικὴ δημοσίευση τοῦ Σλήμαν τὰ
παρουσιαζόμενα στοιχεῖα εἶναι δυνατόν νὰ χωρισθοῦν
σὲ κατηγορίες.

1) Αὐτὰ ποῦ ἀφοροῦν εἰς τὶς κινήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ
ἀνασκαφέως καὶ εἰς τὶς σχέσεις του πρὸς τὶς ἀρχῆς καὶ
τοὺς ἐποπτεύοντας τὴν ἀνασκαφήν, ἀλλὰ καὶ τὸ περὶ
τὴν ἀνασκαφήν περιβάλλον. Εἶναι, δηλαδὴ, ὅσα εἶναι
δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν πληροφορίες ἡμερολογίου,
ἐκτὸς ἀνασκαφῆς ὅμως.

2) Πληροφορίες ἀφορῶσες κυρίως στὴν ἀνασκαφή,
τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, στὴν θέση τῶν εὐρημάτων,
στὶς διαστάσεις τῶν ἀκινήτων ἀρχαίων, τῶν τάφων, τῶν
ὑψομετρικῶν διαφορῶν κ.λπ.

3) Περιγραφῆς καὶ πληροφορίες γιὰ τὰ κινητὰ εὐρή-
ματα, στοιχεῖα γιὰ τὴν διακόσμηση, τὸν τρόπο κατα-
σκευῆς, τὰ συστατικὰ τοὺς στοιχεῖα κ.λπ.

4) Συγκριτικὰ στοιχεῖα γιὰ κινητὰ καὶ ἀκίνητα εὐρή-
ματα, ἀναδρομῆς καὶ συσχετισμοὶ πρὸς ἀντίστοιχα ἢ
συγγενικὰ στοιχεῖα ἄλλων περιοχῶν καὶ παραλληλισμοὶ

μέ τις πηγές και κυρίως με τὰ ὀμηρικὰ ἔπη και ὄχι μόνον.

Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, βεβαίως, γιὰ τὸν ἀρχαιολόγο ἢ μᾶλλον γιὰ τὴν καθαρὰ ἀρχαιολογικὴ κριτικὴ και γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῶν πραγματικῶν δεδομένων ἔχει ἡ κατηγορία τῶν ὑπ' ἀριθμὸν δυὸ στοιχείων.

Πρὶν προχωρήσουμε ἐπιθυμῶ νὰ δώσω μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις ποὺ θεωρῶ ἀναγκαῖες. Ὁ Σλῆμαν δὲν εἶχε δηλώσει στὴ διάρκεια τοῦ βίου του ποτὲ ἀρχαιολόγος ὡς ἐπάγγελμα. Ἦταν κυρίως ἔμπορος, ποὺ, γιὰ νὰ φθάσει νὰ ἀποκτήσει τὴν οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια και πολυτέλεια νὰ κάνει τὸν ἀρχαιολόγο εἶχε ἀγωνισθεῖ ἐπὶ ἔτη πολλὰ και εἶχε διέλθει διὰ πυρὸς και σιδήρου. Εἶχε ἀποκτήσει, ἐπομένως, πείρα ζωῆς, ποὺ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀντιμετωπίζει πεζὰ και προσγειωμένα γεγονότα και καταστάσεις. Δὲν ἦταν Ἕλληνας, οὔτε Τοῦρκος, ὥστε τὰ ἀντίστοιχα σύνορα νὰ θεωροῦνται γι' αὐτὸν περιοριστικά. Ὁ ἴδιος ἀγαποῦσε μὲ πάθος, παράφορα τὸν ἀρχαῖο κόσμον. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ ἡ οἰκονομικὴ ἄνεση τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀφήσει τὸ ἐμπόριο, ζοῦσε μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἀρχαῖο κόσμον, ποὺ γι' αὐτὸν δὲν εἶχε τὰ ἴδια μὲ τοὺς συγχρόνους του σύνορα. Οἱ θεωρητικὲς γνώσεις του ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ Ὀμήρου και τὶς ἀρχαῖες πηγές ἦταν τέτοιες, ὥστε νὰ βλέπει πίσω και πέρα ἀπὸ τὰ σύγχρονα γεγονότα και τὶς καταστάσεις, ὡς γνήσιος ὀραματιστής.

Ἦδη οἱ δυὸ αὐτὲς καταστάσεις τοῦ ἴδιου προσώπου εἶναι τόσο ἀντιφατικὲς, ὥστε νὰ ἀρκοῦν γιὰ νὰ προκαλέσουν τὶς ἀντιφατικὲς κριτικὲς ποὺ ἤδη ἔχει δεχθεῖ ἢ προσωπικότητα και τὸ ἔργο του. Γιὰ τοὺς συγχρόνους του ὁ Σλῆμαν πρέπει νὰ ὑπῆρξε ἀφάνταστα ἐλκυστικός, ἀλλὰ συγχρόνως και καταπιεστικός μέχρι ἀφόρητος.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦλθε στὶς Μυκῆνες δὲν ἦταν ὁ ἴδιος ὅπως ὅταν πῆγε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Τροία. Τὰ πρῶτα του εὐρήματα ἐκεῖ τοῦ εἶχαν δώσει τὴν εὐκαιρία νὰ ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μὲ ἀρχαιολόγους και ἀρχαιοδίφες ποὺ γνώριζαν τὰ εὐρήματα ἀπὸ ἄλλες περιοχές, εἶχε ὁ ἴδιος μελετήσει ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ ἀντικειμένου και φαίνεται περισσότερο προετοιμασμένος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐγχειρήματος. Ἄλλως τε ἡ Ἑλλάδα και εἰδικώτερα ἡ Ἀργολίδα δὲν εἶναι ὁ τόπος μιᾶς ἐκστρατείας και μαχῶν, εἶναι ἡ Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας γι' αὐτόν, ἡ γῆ τῶν ὀνείρων του, ποὺ τὴν λατρεύει. Αὐτὸ φαίνεται κάθε στιγμή στὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει στὸ ἔργο του.

Εἰδικώτερα, τώρα πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ δημοσίευση τῶν στοιχείων στὸ βιβλίο του «Μυκῆνες» ὅπως ἄλλως τε και στὸ «Τίρυνες» ἔχει κυρίως χαρακτῆρα ἡμερολογιακῆς παραθέσεως τῶν γεγονότων. Δὲν ὑπάρχει

καμιὰ ἀπολύτως εἰδικὴ στρατηγικὴ παρουσιάσεως τῶν δεδομένων. Ἡ παράθεση τῶν δεδομένων διακόπτεται συνεχῶς ἀπὸ παρεκβάσεις, γιὰ τὴν περιγραφή, σύγκριση και προβολὴ τῶν εὐρημάτων. Καὶ σ' αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀπολύτως δικαιολογημένος ὁ Ἑρρίκος Σλῆμαν. Μέσα στὴν ἀπόλυτη σχεδὸν ἄγνοια τῆς ἐποχῆς, τῶν κοινῶν εὐρημάτων, ἔπεσε στὴν καρδιά τοῦ δημοσιογράφου. Ὁ ἴδιος και οἱ γύρω του εὐρέθησαν μέσα σὲ μιὰ παραζάλη κι ἓνα πυρετό, ποὺ φαίνεται ἀκόμη μέσα στὰ κείμενά του. Ἔχει τόσα πολλὰ νὰ πεῖ, ὥστε κυριολεκτικὰ δὲν ξέρει ἀπὸ ποῦ νὰ ἀρχίσει και ποῦ νὰ τελειώσει. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ και οἱ παρεκβάσεις του εἶναι πολλές, μεγάλες και συνεχεῖς.

Ὁ Σλῆμαν δίνει πάντοτε πλοῦσια τὶς πληροφορίες τῆς πρώτης κατηγορίας, εἶναι πλούσιος στὶς περιγραφὲς και τὰ στοιχεῖα τῆς τρίτης κατηγορίας, ὅπου δίνει λεπτομέρειες, ποὺ δὲν ζήλευε κάθε ἀρχαιολόγος, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μάλιστα, ὅπου ἡ κλασικὴ ἀρχαιολογία ἐκλινε περισσότερο πρὸς τὴν ἱστορία τῆς τέχνης και τὴν τεχνοκριτικὴν και ἐνδιαφέροτο περισσότερο γιὰ τὸ εὐρημα, παρά γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὸ περιβάλλον και τὸ ἴδιο τὸ περιβάλλον. Ὁ Σλῆμαν ὅμως ἀσχολεῖται σὲ βάθος, δίνει στοιχεῖα κατασκευῆς, τὴν σύσταση τῶν κραμμάτων, συμβουλευετὰ διαρκῶς εἰδικούς. Ἡ συνεργασία ὅμως μὲ τοὺς ἐποπτεύοντες και ἰδίως μὲ τὸν Παναγιώτη Σταματάκη δὲν ἦταν καθόλου καλὴ.

Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὶς περιγραφὲς και τὰ στοιχεῖα ἀποδεικνύεται ὅτι στὶς ἀνασκαφὲς τῶν Μυκηνῶν ὁ Σλῆμαν κατέβαλλε κάθε προσπάθεια νὰ διασώσει στοιχεῖα ὥστε πραγματικὰ νὰ φαίνεται ὡς πρωτοπόρος σὲ ὀρίσματα. Ὅπως, παρατηρεῖ, στὰ κατώτερα στρώματα τῶν τάφων δούλευαν οἱ ἴδιοι, ὄχι οἱ ἐργάτες “on our knees and by cutting the earth and stones carefully away with our knives, so as not to injure or lose any of the gold ornaments”. Βέβαια, κάποιος κακοδελητής δὲν ἔλεγε ὅτι αὐτὸ διευκόλυνε τὸν ἴδιο στὸ νὰ μὴν παρακολουθοῦν οἱ ἐργάτες ἀκριβῶς τὶ εὐρίσκειτο. Ἄλλως τε, στὸν πληθυντικὸ πρέπει νὰ περιλαμβάνετο και ὁ Σταματάκης.

Ὁ Σλῆμαν στὰ περιγραφικὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει – σ' αὐτὰ ποὺ ἀπομένουν, ὅταν ἀφαιρεθοῦν οἱ παρέμβλητες περιγραφὲς – παρέχει μετρικὰ στοιχεῖα, ἰδίως βάθη και ὑψομετρικὲς διαφορὲς ποὺ διαφωτίζουν τὰ δεδομένα. Τοὺς ἴδιους τοὺς τάφους ποτὲ δὲν εἶδε ἐξαρτώμενους ἀπὸ τὸ γύρω περιβάλλον καθαρὰ ἀνασκαφικά. Παρὰ ταῦτα, δίδει χρήσιμες πληροφορίες πάντοτε γι' αὐτὸ, πράγμα ποὺ μέχρι και σήμερα ἀκόμη δὲν γίνεται πολλές φορές. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τάφων, ἄλλοτε δίνει πλήρη στοιχεῖα, ἀποστάσεις ἀνάμεσα στοὺς σκελετοὺς και

ἄλλοτε ὄχι. Παράδειγμα τῶν ἐλλιπῶν στοιχείων ὁ τέταρτος τάφος, παράδειγμα πληρέστερων στοιχείων ὁ πρῶτος κατὰ Σλήμαν καὶ τελευταῖος στὴν δημοσίευση μεταξὺ τῶν πέντε (παρὰ G. Karo).

Σὲ μερικὲς πληροφορίες εἶναι πάντοτε τακτικὸς καὶ αὐτὸ μᾶς δίνει στοιχεῖα γιὰ τὴν συναγωγή συμπερασμάτων. Ἀπ’ αὐτὰ παρουσιάζω μερικὰ ποὺ ἐπαληθεύθηκαν ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς ἀνασκαφικά. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ νεκροὶ ἔκειντο ἐπάνω σὲ χαλίκι. Πολλὲς φορὲς τὸ χαλίκι αὐτὸ ὑπῆρχε καὶ πάνω ἀπὸ τὴ στρώση ἀπὸ ἄσπρο πηλό, ποὺ τοὺς κάλυπτε. Τὰ μαῦρα χρώματα καὶ αὐτὰ ποὺ νομίζει πυρὲς ὁ Σλήμαν ἐπαληθεύθηκαν πολλαπλῶς στοὺς τύμβους τοῦ Ἄργους, ὅπου ὑπάρχει καὶ ὁ πηλὸς καὶ τὸ χαλίκι, βεβαίως, ἀφοῦ εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν τύμβων.

Τὰ καμῆνα χρώματα προέρχονται καὶ ἀπὸ τὴν θραδεία καύση τῶν ὀξειδούμενων ξύλων τῆς στέγης τῶν τάφων, ἀπὸ ὅπου προέρχεται καὶ ὁ λευκὸς πηλός. Αὐτὸ ἀπεδείχθη ἀνασκαφικά καὶ στὸν λεγόμενον Β’ Περιβόλο τῶν Μυκηνῶν, ἀλλὰ καὶ στοὺς τάφους τῶν τύμβων τοῦ Ἄργους, ἀκόμη καὶ στὸν ἀσύλητο δολωτὸ τάφο τῆς Καζάρμας. Ἐντύπωση προξενεῖ ἡ παρατήρηση τοῦ Σλήμαν ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ χρυσὰ κτερίσματα ἦταν κατασκευασμένα γιὰ ταφικὴ καὶ μόνο χρῆση. Στὸν τάφο τῆς Καζάρμας ἀνευρέθησαν ψαλιδίσματα ἀπὸ τὰ χρυσὰ (λεπτότατα βέβαια) ποὺ εἶχαν προσφερθεῖ στοὺς νεκροὺς καὶ εἶχαν πράγματι δουλευθεῖ ἐπὶ τόπου, ὅπως ἐπισήμανε παλαιότερον καὶ ὁ Σπ. Μαρινάτος.

Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ φωτογραφικὴ καὶ σχεδιαστικὴ δυνατότητα τῶν τάφων στὸ βᾶθος, ποὺ εὐρίσκοντο γιὰ τὶς συνθήκες καὶ τὴν ἐποχὴ ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Κι αὐτὸ διότι τὸ πλῆθος τῶν εὐρημάτων *in situ* ἦταν τέτοιο, ὥστε νὰ ἀπαιτεῖ τὴν ἄμεση καὶ συντομότερη ἐπέμβαση γιὰ τὴν σωτηρία τους. Ἄλλως τε, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι καὶ τοῦ τάφου Α’ τοῦ λεγόμενου Β’ ταφικοῦ Περιβόλου δὲν ἔγινε σχέδιο. Καὶ ὁ

Σλήμαν κυρίως ἐνδιαφέρετο γιὰ τὴ σωτηρία τῶν εὐρημάτων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τῶν προσπαθειῶν γιὰ τὴν ἐξαγωγή καὶ σωτηρία τῆς μούμιαις τοῦ πέμπτου τάφου (τάφος Ι κατὰ τὸν Σλήμαν). Ἐνδιαφέρον, πάντως, εἶναι ὅτι κάτω ἀπὸ περίπου τὶς ἴδιες συνθήκες στὸν δολωτὸ τάφο τῆς Καζάρμας ἀναγκαστικὰ ἐφαρμόσαμε τὴν ἴδια μέθοδο ἐξαγωγῆς τῶν σκελετῶν, ποὺ εὐρίσκοντο σὲ μεγάλο βᾶθος. Τεμαχισμὸ σὲ δύο τμήματα καὶ συρταρωτὰ τοποθέτηση ὑποστηρίγματος κάτω ἀπὸ ἓνα μικρὸ κομμάτι ὑποστρώματος.

Ὁ Σλήμαν κακῶς θεωρεῖται ὅτι παραβλέπει στοιχεῖα ποὺ ἀντιτίθενται στὴν θεωρία του γιὰ σύγχρονη ταφὴ καὶ χρονολογία σύμφωνη μὲ τὸν τρωικὸ πόλεμο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ συγκριτικὴ ὡς πρὸς τὴν Ἰαλυσοῦ τῆς Ρόδου – μόνης γνωστῆς τότε ἀνασκαφῆς – χρονολόγησος ἀγγείων καὶ δὴ ὄχι τῶν πολὺ παλαιῶν κατὰ Σλήμαν – στὴν πραγματικὴ ἀπόλυτη ἡλικία τους, τὸ 1400, μὲ τὴ βοήθεια τῆς αἰγυπτιακῆς χρονολογίας (Ἀμενόφις ΙΙΙ ὡς συγκριτικὸ στοιχεῖο). Γιὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ τάφου Ι (=ταφικὸς κύκλος Α, τάφος V), ἀναφέρει ὅτι αὐτὸς ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν Μυκηνῶν ἀπὸ τοὺς Ἀργεῖους τὸ 468, γιὰτὶ ἂν ἦταν μεταγενέστερος “I should also have found fragments of Greek pottery in the tomb; but of these I saw no vestige”.

Τελειώνοντας, θὰ ἠθελα νὰ τονίσω ὅτι τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν ἐποχῆς καὶ συνθηκῶν ὁ Σλήμαν ὑπερέβη κατὰ πολὺ τὶς παρεχόμενες δυνατότητες καὶ ἀξιοποίησε στὸ ἔπακρο τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἀνάλογα μὲ τὶς γνώσεις, τὸν χαρακτήρα καὶ τὰ προσωπικὰ του χαρίσματα. Ζώντας ὁ ἴδιος μέσα σὲ μιὰ ὄνειρικὴ κατάσταση κατορθώνει νὰ τὴν μεταδίδει ἀκόμη καὶ σήμερον μέσα ἀπὸ τὰ γραπτὰ του. Σιγὰ-σιγὰ βλέπει κανεὶς ὅτι ὁ Σλήμαν χωρὶς νὰ ἀπαρνιέται τὸν ἑαυτὸ του γίνεται περισσότερο ἐπιστήμονας.